

Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri Azerbaijan Escapee Stories

Dr. Sevtap YAZAR*

Özet

Bu çalışmanın amacı; Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği dönemde yaşanan siyasî, sosyal, dinî ve ekonomik gelişmelere tepki olarak ortaya çıkmış, ülkesinden kaçıp dağlara ve ormanlara yerleşerek hükümet adamları, beylere ve ağalara karşı mücadele verip halk kahramanı haline gelmiş Semed Ağa, Gara Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Kaçak Süleyman, Gandal Nağı ve Kaçak Yusuf adlı kaçaklar hakkında yaratılmış hikâyeleri bilim dünyasına yakından tanıtmaktır. Bu çalışmada sunulan bilgiler tarafımızdan hazırlanan Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri (İnceleme-Metin) (Yazar 2008) adlı tezde elde edilen bilgilerin özü niteliğindedir. Çalışmada kaçak anlatmaları; oluşmalarına neden olan siyasî, ekonomik, toplumsal ve dinî nedenler, hikâyelerin epizot yapısı, şiiirleri, motifleri, tipleri, anlatıcı ve yaratıcısı olan âşiklar yönünden ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Çarlık Rusyası, kaçak, kaçak hikâyeleri, halk hikâyesi.

Abstract

The purpose of this study is giving a close knowledge to the science world the story texts created about Semed Ağa, Gara Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Kaçak Süleyman, Gandal Nağı ve Kaçak Yusuf who emerged as a reaction to political, social, moral and economic developments in the period when Azerbaijan was occupied by Tsarist Russia escaped from the country and settled in the mountains and forests, fight against the government men, gentlemen, and became a popular hero. The information presented in this study is the essence of the information obtained from our thesis Azerbaijan Escapee Stories (Analyses and Texts). In the study escapee narratives are discussed about political, economic, social and religious reasons that cause

---

* Millî Eğitim Bakanlığı, sevtapyazar@gmail.com

them to occur; episode structure of stories, poems, motives, types, narrators and creators of stories.

Keywords: Azerbaijan, Tsarist Russia, escapee, escapee stories, folk story.

Hazar Denizi'nin batısında yer alan Azerbaycan, tarih boyunca Rusya ve İran'ın işgalleri altında kalmış, Türk dünyasından kopmamak ve bağımsızlığını sağlamak adına birçok mücadelelere girişmiş ülkelerden biridir.

Her ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da yaşanan kültürel, siyasal, ekonomik ve sosyal olaylar birtakım halk bilgisi ürünlerinin doğmasına yol açmıştır. Bu ürünlerden biri de Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası'nın işgali altında bulunduğu 18. ve 19. yüzyıllarda ülkede baş gösteren birtakım siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî gelişmeler sonucunda ortaya çıkan, Çar Hükümetine, onun memurlarına, yerli bey, ağa ve mülk sahiplerine karşı isyan edip yurtlarından ayrılarak dağlara ve ormanlara yerleşen, devlet kanunlarına uymayarak, zulüm edenlere karşı silahlı mücadele veren yiğitleri konu edinen kaçak hikâyeleridir.

Bu çalışmada ele alınan veriler kaçak hikâyeleriyle ilgili tespit edilen Samed Ağa (Memmedli), Kara Tanrıverdi [Hüseyin Bozalganlı-1 (Rüstemezade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006) ve Hüseyin Bozalganlı-2 (Ahundov 1972) versiyonları], Hacı Tağı (Rüstemezade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006), Garay Söyün (Rüstemezade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006), Molla Nur (Mirze 2004), Kaçak Nebi [Ehliman Ahundov (Ahundov 1961); Azad Nebiyev (Nebiyev 2001); E.Tahirov (Tahirov 1938); Hesen Gasımov (Gasımov 1960); Zeynelabidin Makas (Sadıgov 1990); Turgut Öcal (Öcal 1970); Esmâ Şimşek (Şimşek 1986) varyantları], Kaçak Kerem [Gemli Hüseyin (Rüstemezade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006) ve Zerzebilli Mehmed (Rüstemezade Âşık Revayetleri 1988) varyantları], Kaçak Süleyman (Rüstemezade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006), Gandal Nağı (Rüstemezade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006) ve Kaçak Yusuf [İskender Ağbabalı-1 (Ağbaba ve Memmedcanlı 1994) ve İskender Ağbabalı-2 (Semimi ve Ağbabalı 1998) versiyonları] adlı metinler doğrultusunda elde edilmiştir.

Kaçakları Ortaya Çıkaran Nedenler

Kaçakların ortaya çıkmasında Azerbaycan'da yaşanan siyasî, toplumsal, ekonomik ve dinî-ahlakî birtakım gelişmelerin etkisi olmuştur.

Siyasî Nedenler

16. ve 17. yüzyıllarda Türk topraklarını işgal etmeye başlayan Rusya, 17. yüzyılda Kafkasya'ya seferler düzenlemiştir. Bu dönemde Kuzey Azerbaycan'a komşu devletlerin sürekli baskınları, hanların kendi aralarında savaşları da sürmektedir. Hanların, tek başlarına Ruslara karşı mücadele edecek durumları yoktur, Rusya'ya karşı beraber hareket etseler de başarı sağlayamamışlardır. 1801'de Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın Gazah ve Şemşeddin Sultanlıklarının Rusların eline geçmesi ile Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali başlamıştır (Saray 1993: 17; Gömeç 1997: 26; Rızayeva 2000: 6-7).

Gürcistan'ın işgalinden sonra Rusya, Azerbaycan hanlıklarını hâkimiyetine alma planlarını uygulamaya başlamıştır. Bu doğrultuda 1804 yılında Gence; 1805 yılında Karabağ ve Şeki Hanlıkları Kürekçay Anlaşması ile Rusya'ya katılmıştır. Bu hanlıkların katılımını, 27 Aralık 1805'te Şirvan'ın, 1806 yılında Derbend, Bakü ve Guba Hanlıklarının Rusya'ya katılımı izlemiştir. (Guliyev 2002: 11-18; Saray 1993: 17-20).

Bu süreçte Rusya; Osmanlı Devleti, Fransa ve İran ile Azerbaycan'ın işgali uğrunda savaşlar yapmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaştan galip çıkmış ve 16 Mayıs 1812'de yapılan Bükreş Anlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya topraklarının Rusya'ya katılmasını onaylamıştır. 1812 yılında Fransa da Rusya'ya karşı açtığı savaştan yenik ayrılmıştır. İran ise İngiltere'nin de desteği ile Ruslarla mücadele etmiş, bu mücadelede yenik düşen İran, Rusya ile 12 Ekim 1813'te Gülistan Mukavelesini imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Gürcistan, Dağıstan, Kuzey Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Şirvan, Guba, Car Balaken, Bakü ve Şeki bölgeleri Rusya'nın sınırları içine girmiştir. Gülistan Anlaşması; Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesinin başlangıcı olmuştur. Rusya ile yaptığı savaştan aldığı neticeye razı olmayan ve İngiltere'den iki ülke arasında yapılan Tahran Anlaşması ile gereken desteği alan İran; 1826 yılında tekrar Rusya ile savaşa girmiştir. Bu mücadele esnasında Rusya'nın işgal ettiği hanlıklardan Bakü, Şirvan, Şeki ve Guba hanlıkları da ayaklanıp İran tarafını tutmuşlardır. Rusya ayaklanan hanlıkları bastırarak, bununla birlikte Güney Azerbaycan topraklarına girerek Nahçıvan, İrevan, Tebriz, Urmiya ve Erdebil'i işgal etmiştir. Tahran'ın da elden gitmesini istemeyen İran Hükümeti, barış istemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 6 Şubat 1828'de Türkmençay ve 1829'da Edirne anlaşmaları yapılmıştır. Bu anlaşmalar ile Azerbaycan kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış, Aras nehri bu iki kısım arasındaki sınırı oluşturmuştur (Guliyev 2002: 18-46; Saray 1993: 18-21; Rızayeva 2000: 5).

Azerbaycan'ın sınırını tespit etmelerinin yanında Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarının bir diğer özelliği de Hıristiyan ahalinin, serbestçe Rus topraklarına

göç etmesini sağlaması olmuştur. Bu doğrultuda Ruslar, 1828'te Güney Azerbaycan, Tebriz ve çevresinde; 1829-1830 yıllarında da Erzurum ve çevresinde yaşayan Ermenileri; Erivan, Nahçıvan ve Karabağ'a yerleştirmişlerdir. 17 Mart 1828 tarihli "Çarlık Beyannamesi"nde İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının birleştirilmesiyle bir "Ermeni Vilayeti" kurulduğu ilân edilmiştir (Saray 1993: 21-23; Rızayeva 2000: 5).

Azerbaycan'ı işgal eden Çarlık Rusyası, Azerbaycan halkının millî değerlerine, yaşam tarzına ve yönetim şekline uygun olmayan bir politika izlemiştir. Ülkeye Türk varlığının yok edilmesi adına Rusya'dan, diğer ülkelerden ve milletlerden kişiler göç ettirilerek köylülerin imkânları elinden alınmıştır. Çarlık Rusyası kendilerine yakın hanlar, beyler ve ağalarla işbirliği yaparak köylülerin haklarını ellerinden almış ve onları kendi emirleri altında istediği gibi çalıştırmıştır. Devlet yönetiminde büyük boşluklar ve kendi başına hareket etmeler ortaya çıkmış, Azerbaycan Türkü'nün refahı, namusu ve özgürce hareket etme hakları ellerinden alınmıştır (Saray 1993: 24; Rızayeva 2000: 27-28; Rüstemezade El Gehremanları Halg Edebiyatında 1984: 53). Yaşanan bu olaylar haksızlığa uğrayan kişilerin kaçak olmalarına yol açmıştır.

Toplumsal Yapılanma

Azerbaycan'da yaşanan birtakım siyasal ve sosyal olaylar, toplumda sınıfların ortaya çıkmasına ve toplumun bölünmesine sebep olmuştur. Bu sınıflaşma, hanlıklar döneminden itibaren yürütülen bazı uygulamalar sonucunda kendisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde sınıfsal yapılanmada en üst sınıfı hanlar, hanlardan sonraki sınıfı sultanlar, beyler, ağalar ve alt sınıfı ise köylüler oluşturmuştur. Bununla birlikte göçebe grupların ileri gelenleri de belirli bir nüfuzla sahip olmuşlardır (Eliyarlı 1996: 560; Rızayeva 2000: 11).

Azerbaycan Çarlık Rusyası tarafından işgal edildikten sonra Çarlık Rusyası'nın ilk olarak hâkimiyetini kabul etmeyen Gence, Bakü, Guba hanlıklarını ortadan kaldırdığı, hâkimiyetini kabul eden Karabağ, Şeki, Şamahı hanlıklarına kısa bir süre yaşama hakkı tanıdığı ve 1819-1826 yıllarında onların da yönetimine son verdiği görülmektedir. Hanlık yönetimine son veren Çarlık Rusyası, ülkeyi eyaletlere bölmüş ve bu eyaletlerde birer yönetim birimi oluşturmuştur. Bu yönetim biriminin başına Çar zabiti, komutanı getirilmiştir. Bu kişiler de kendilerini bu bölgelerde hanlardan farksız olarak görüp hareket etmişlerdir. Eyaletler de mahallere bölünmüştür. Bu mahallerin başında ise mahal vekilleri, yöneticileri vardır. Köylerde ise yönetimi muhtarlar sürdürmektedirler. Muhtarların yanlarında da onbaşılar ve yüzbaşılar vardır (Rızayeva 2000: 39-40).

Azerbaycan'ın bazı eyaletlerinde ve şehirlerinde mahkemeler de kurulmuştur. Bu mahkemelere komutanlar başkanlık etmiş, yerli beyler de toplantı elemanı olarak görev almıştır. Mülkî mahkemelerle birlikte şeriat mahkemeleri de faaliyet göstermiştir. Her eyalette din adamlarının başında kadılar vardır. Onlar aynı zamanda şeriat mahkemelerine de başkanlık yapıyor, nikâh, boşanma, miras vs. konularla da ilgileniyorlardı (Rızayeva 2000: 40).

Azerbaycan'da bu hükümet yapılanmasının dışında, toplumun üst sınıfını "bey", "ağa" ve "melikler" oluşturmaktadır. Bey tabakası ise kendi içinde iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan bir kısmı bey neslinden geldikleri için, bir kısmı ise idarî görevlerde buldukları için bu unvanı almışlardır (Rızayeva 2000: 57-58).

Azerbaycan'da halkın esas kısmını ise, birkaç gruba ayrılmış olan köylüler oluşturmaktadır. Onların çoğunluğu han, mülk sahibi ve vakıf topraklarında yaşayan ve "raiyet" adı ile anılan köylülerdir. Bu gruptaki köylülerin kendilerinin üretme hakkı, kendi üretim aletleri ve toprak hisseleri vardır. Köylülerin diğer grubunu ise "rençper" olarak adlandırılmaktadır. Bu köylüler toprağa değil, şahsen beylere ve ağalara bağlı köylülerdir. Köylerde "köy icmasına (camia)" ayrılmış topraklar vardır. Rençperlerin büyük bölümü "köy icması"nda çalışmakla yükümlü olan "köy camiası"na dâhil değildir, onların kendi toprak hisseleri, aletleri ve üretim hakları yoktur. Beyler ve ağalar rençperleri her türlü işi yapmaya zorlayabilmişlerdir. Rençperler, hanların, beylerin ve ağaların hizmetinde çalışmış, tahıl yetiştirmiş, ipek ve pamuk üretimi ile uğraşmışlardır. Yöneticiler, beylere, kadılara ve muhtarlara rençper dağıtmışlardır. Kâtiplerden muhtarlara kadar idari hizmet yapanların çoğu, kendi emekleri karşılığında hazineden para almamış, rençperlerin emeğini kullanmışlardır (Guliyev 2002: 48; Rızayeva 2000: 11).

Bunların yanında hayvancılıkla uğraşan göçebe "elatlar" da köylü ahalisine mensuptur. Onlar da göçebe gruplar içinde grubun ileri gelenlerine bağımlı durumda hayat sürdürmüşlerdir. Bu göçebe ahali, yerleşik hayata ve tarıma, durumları diğer köylülere göre daha iyi olduğu için geç geçmişlerdir. Elatların bir bölümü, vergi ve sorumluluklardan muaf tutulmuş, sadece hanın ordusuna hizmet etmekle görevlendirilmiş; bir bölümü ise harp hizmeti ile birlikte vergi ve sorumluluklarını yerine getirmiştir. Vergi ödemeyen ve esas olarak hanlara harp zamanı hizmet veren göçebeler "muaf" adı ile anılmışlardır (Rızayeva 2000: 12).

Köylüler toprak sahipleri için "biyar" ve "avraz" adı verilen sorumlulukları yerine getirmek, din adamlarının geçimlerini sağlamak ile de yükümlüdürler. Bu sorumluluklardan biyar, beye ait olan topraklarda yaşayan köylülerin (rençperlerin) her sene birkaç gün bedava çalışmaları demektir. Biyar günlerinde köylü-

ler, toprak sahibinin topraklarını sürmek, mahsulünü toplamak ve beyin diğer işlerini görmekle yükümlü tutulmuşlardır. Avraz ise, köy cemaatinin hep birlikte beylerin ve ağaların her türlü üretim ve ev işlerini yapmasıdır. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında biyar yılda 3-6 gün, avraz ise 2 gün olarak belirlenmiştir. Bazı hanlıklarda bu sorumlulukların para karşılığında da yaptırıldığı görülmüştür (Guliyev 2002: 48; Rızayeva 2000: 13-14). 1847 yılında çıkarılan “Kendli Esasnameleri” adlı kanuna göre biyara çıkmak için her köylü ailesinin bir kişi ayırması, bu kişinin 18 gün bey için tarla ekip, ot biçmesi, odun doğraması ve inşaatlarda çalışmasını zorunlu kılmıştır. Köylü biyara çıkmak istemediğinde bu hizmeti para ile ödemek zorunda bırakılmıştır (Eliyarlı 1996: 667).

Toplumsal sınıflanma içinde en alt tabakayı oluşturan, beylerin ve ağaların zulümlerine dayanamayan köylüler, onlara karşı gelerek kaçak düşmüşlerdir.

Ekonomik Nedenler

Azerbaycan’da kaçak hareketini yaratan ekonomik gelişmelerin temel sebebi, Azerbaycan ekonomisinin büyük çoğunluğunun toprağa dayalı olmasıdır. Bu nedenle hanlıklar döneminden başlayarak 1917 yılındaki “Ekim İhtilâli”nin sonuna kadar Azerbaycan toprak mülkiyetindeki gelişmeler hikâyelerin ekonomik nedenlerini ortaya koymaktadır demek mümkündür.

Azerbaycan şehirlerindeki mülkler, soy ve alış veriş yolu ile birinden diğerine geçen küçük bağ alanları dışında kalan toprak sahaları; “boş topraklar”, “iskân edilmiş topraklar” ve “halise topraklar” olarak üç kategoriye ayrılmıştır (Rızayeva 2000: 8).

İskân edilmiş topraklar, hanlar tarafından idare edilmiştir. Hanlar, bu toprakları yönetme hakkını beyler veya meliklere bırakmış, bununla birlikte onlara bu köylerin sakinlerinden alınan belirli gelirleri kullanma hakkını da vermişlerdir. Bu yönetim ve idare sistemi; hanın onayı, fermanı olduğu zaman babadan oğula veya kardeşten kardeşe de geçebilmiştir. Bu toprakları idare eden beyin veya melikin toprak satma hakkı olmamıştır. Onlar, emeklerinin karşılığında köylülerin toplu olarak çalıştıkları toprakların belirli bir bölümünün gelirini almış, bunun dışında köylüler beyler için belirli vergiler ödemiş ve onlara ev işlerinin yapılmasında hizmet vermişlerdir (Guliyev 2002: 47; Rızayeva 2000: 8).

Halise topraklarına beylerin handan izin almaları üzerine muhacirler ve savaş esirleri yerleştirilmiştir. Bu topraklar, genelde babadan oğula geçen ve “mülk” olarak adlandırılan topraklardır. Hanlar, değiştikçe her han; kendi fermanı ile mülk hukukunu onaylamış, hanın fermanı olmadığında ise halise topraklarına sahip olma hakkı geçersiz sayılmıştır. Köylüler bu toprakları kullana-

bilmiş; ancak bunun karşılığında beyler kendi yararları için köylülerden ürünlerin 1/30'unu "mülk" olarak almışlardır (Rızayeva 2000: 9).

Mülk topraklarının özelliği, sahiplerinin bu topraklarla ilgili her türlü kararı vermeleridir. Mülk topraklarının sahibi olan "mülkedar", toprağını istediği gibi satıp bağışlayabilmiştir. Mülk topraklarının alınıp satılması, Şeriat Mahkemeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Mülk topraklarında oturan köylüler, mülk sahibine ait değillerdir. Mülk sahibinin köylüler üzerinde değil, sadece topraklar üzerinde hakkı vardır. Hanlıklarda mülk toprak sahipliği; alım, satım, köylü topluluklarına ait topraklara ağalar tarafından el konulması, bazı ağa, bey ve sultanlara; hanlar tarafından toprakların ve köylerin daimi sahipliğinin verilmesi yoluyla olmuştur (Eliyarlı 1996: 625; Guliyev 2002: 47).

Mülk topraklarının dışında hanlıklarda "tiyul" olarak adlandırılan bir başka çeşit toprak mülkiyeti daha vardır. Bu da toprak ürünlerinin 1/10'una eşittir. Bu topraklar, hanlar tarafından seçilen kişilere özel hizmetleri karşılığında bir devlet vergisi olarak kabul edildikleri için, kişinin ölümüne kadar verilmiş, kişinin ölümünden sonra hazineye ayrılmıştır. Bazen han istediği zaman, "tiyul" toprağını geri alma yetkisine de sahip olmuştur. Bu toprakları genellikle hanlar, kendilerine taraftar yaratabilmek için hazine topraklarından beylere, ağalara ve devlet memurlarına görevli oldukları süre için vermişlerdir. Bazen "tiyul" olarak kabul edilen bu toprakların mülk toprağına çevrildiği de görülmüştür (Eliyarlı 1996: 626; Guliyev 2002: 48; Rızayeva 2000: 9-10).

Bunun yanında bazı beyler, halise mülklerine de sahip olmuşlardır. Onlar, bu tür mülklerden han hazinesine bir kuruş bile vergi vermemiş, elde ettikleri tüm gelirler kendilerine kalmıştır (Eliyarlı 1996: 626; Guliyev 2002: 48).

Azerbaycan hanlarının saraylarının, memurlarının ve ordu mensuplarının ihtiyaçlarını karşılamaları; yüksek miktarda harcamalar gerektirmiştir. Bu durum raiyetten ağır vergiler alınmasına yol açmıştır. Azerbaycan'da sabit ve değişken olmak üzere iki tür vergi vardır. Bu vergilerden sabit vergiler, her sene mahsulün elde edilmesinden sonra aynı, miktarı değişmeden toplanan vergilerdir. Değişken vergiler içinde ise "malcehet" (behre) vergisi büyük önem taşımıştır. Çeşitli hanlıklarda bu verginin hacmi ürünün 1/10'u ile 1/3'ü arasında değişmiştir (Eliyarlı 1996: 629; Guliyev 2002: 48). Bir diğer vergi olan "salyane" vergisi, malcehet vergisinin hükümet yararına toplanan bölümünü oluşturmuştur. Beyler ve ağalar, otlaklarının kullanımı karşılığında raiyetden "çöpbaşı" adlı vergiyi almışlardır. Köylüler bahçe ürünlerinin 1/10'una eşit olan "bağbaşı" adlı bir vergi de vermekle yükümlü tutulmuşlardır. Dini bayram günlerinde raiyet, beylere ve ağalara hediye bayramlık vermek zorundadır. Köylülerden düğün yaptıklarında "toy (düğün) parası" alınmıştır. Eğer düğün köylünün evinde olu-

yor ise, köylüler o beye “toy harcı” vermek zorunda kalmış; beyin evinde düğün olunca da köylülerden “düğün parası” alınmıştır. Her köylünün bahçesinden “otak harcı” adı ile vergiler toplanmış, raiyet; han atlıları için gereken arpayı “at arpası” adı altında vermek zorunda bırakılmış ve çoğu zaman hanların paralı askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamakla da sorumlu tutulmuştur. Buna da “dış kirası” denmektedir. Köylüler, han defterhanesinin ve idari büroların diğer harcamalarını karşılamak için “dağarcık” vergisi de ödemişlerdir (Guliyev 2002: 48-49; Rızayeva 2000: 13).

Çarlık Rusyası döneminde toprak mülkiyeti hakkında zamanla birtakım reformlar da yapılmıştır. 1846 yılında Çar; bey ve ağaların hukuklarıyla ilgili ferman vererek, onların toprak üzerinde özel mülkiyet haklarını onaylamış, Azerbaycan’daki beyler ve ağalarla ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. Bu ferman ile Çar hükümeti, Kafkasya hanlıklarının Rusya tarafından işgali esnasında ataları tarafından idare edilmiş olan araziler üzerinde beylerin mülkiyet hakkını tanımış ve bu araziler üzerinde tarımla uğraşan köylülere ise o zamana kadar taşıdıkları “raiyet”, “rençper”, “nöker” gibi çeşitli unvanları birleştirerek “mülkedar tebaası” ismini vermiştir. Tebaa, kullandığı arazi karşılığında beye çeşitli vergiler vermek mecburiyetinde kaldığı gibi, mülkedar da sahip olduğu mülk üzerinde güvenliği ve yönetimi sağlama hak ve yetkisini almıştır (Eliyarlı 1996: 665-666; Rızayeva 2000: 30).

1846 fermanına ek olarak 1847’de yayınlanmış olan “Köylü Temel Kanunları”na göre bey ve ağa topraklarında oturan köylüler, rençperler, raiyetler yine tek isim olarak mülkedar tebaası ismini almış, 15 yaşına girmiş olan erkeklerin her birine 5 desyatin pay toprağı alma hakkı verilmiştir. Onun yerine ise tahıl ürünlerinin 1/10’u, meyve vs. ürünlerin 1/3 ünü “malcehet” vergisi olarak toprak sahibine vermek zorunda bırakılmıştır. Bunun yanında her aileden bir kişi yılda on sekiz gün, bütün köy halkı ise yılda iki gün bağımlı olduğu bey için ücretsiz çalışmak zorunda bırakılmıştır. Birinin yanında çalışan köylülere, diğer birinin yanına geçebilme hakkı verilmiştir. Temel kanunlara göre hayvancılıkla uğraşan köylüler otlakları kullandıkları için ödedikleri vergilerden muaf tutulmuşlardır (Eliyarlı 1996: 666-667; Rızayeva 2000: 31).

1850 yılından 1917 Ekim İhtilaline kadar Azerbaycan’da toprak mülkiyeti ile ilgili çok farklı uygulamaların yürütüldüğü söylenemez. 1870 yılında çıkarılan “Temel Kanun”un 1847 yılında çıkarılardan bir farkı olmamış, alınan kararlar Azerbaycan köylüsünün imkânlarını iyileştirmemiştir. Bu kanunun en büyük faydası, 1870 yılına kadar bir yerden bir yere gitmesi şartlara bağlı olan köylülerin bu şartlardan kurtulmaları olmuştur (Rızayeva 2000: 41).

1870 yılından sonra Azerbaycan'da Çarlık idaresindeki toprakların açık artırma ile kiraya verilmesi sistemi getirilmiştir. Azerbaycan'da devlet hazinesi olarak kabul edilen toprakların bir kısmı pay toprağı şeklinde köylülerin kullanımında, büyük bir kısmı da devletin kullanımında yer almıştır. Bu sisteme göre; Çar hükümeti; kullanım hakkı olan toprak sahalarını; köylülere, köylü birliklerine ve köy camialarına kiraya vermiştir. Bu kiralama sistemine göre devlet toprakları, isteyenler tarafından 1-36 yıllığına kiralanabilmiştir. Kiralanan toprakların kullanım hakları bazı kurallara bağlanmıştır. Bu kurallara uymayanlar para cezası ile cezalandırılmıştır. Açık artırma ile toprağı alan kişiler, Devlet Emlak İdaresi'ne gidip resmi anlaşma yapmakla yükümlü tutulmuşlar, bu anlaşmayı yapmadıkları takdirde toprağı kiralama işlemi ortadan kalkmış ve kişinin yatırdığı peşinat devlet hazinesine kalmıştır. Toprağın kirasının Ocak ve Haziran aylarının 15'inde ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Vefa Rızayeva'ya göre, Azerbaycan köylüleri bu imkânlardan çok fazla yararlanamamışlardır. Çünkü onların açık artırmaya katılacak ve kirayı ödeyecek paraları yoktur. Bu durum en çok beylerin ve ağaların menfaatine olmuştur. Onlar geniş toprak parçalarını kiralamış ve daha fazla parayla köylülere kiraya vermişlerdir. Bu durumu engellemek için 1893 yılında Çar Hükümeti kiralanmış toprağın bir başkasına kiralanmasını yasaklasa da bu etkili olmamıştır (Hasanova: 1985 3-59; Rızayeva 2000: 49-52).

Bu gelişmeler, toplumsal yapıda özellikle ticaret alanında faizcilik olgusunu ve bu işi yapan kişileri ortaya çıkarmıştır. Bu kişiler, toprak kiralamaları için köylülere çok yüksek faizlerle borç para vermiş, ürünlerin toplanması sırasında köyleri gezerek ucuz fiyata çok miktarda ürün alıp ambarlarında toplamış ve köylüleri kendilerine bağımlı duruma getirmek için gelecek yılın ürünü adına kapora bile bırakmışlardır. Az topraklı köylüler, toprak kiralamak ve ürünlerin toplanmasına kadar olan dönemdeki birtakım ihtiyaçlarını karşılamak için fabrika sahiplerinden ve faizcilerden para almak ve onlara bağımlı olmak zorunda kalmışlardır (Rızayeva 2000: 48-49).

Ekim İhtilali'nden sonra, 1917 yılında 2. Sovyetler Kurultayı'nda Lenin tarafından yazılmış olan ve mülkedarların toprak mülkiyetini ortadan kaldıran, mülkedar malikâneleri, hanedan, manastır, kilise topraklarının bütün iş hayvanları ve aletleriyle "Meclis-i Müessesan" çağırılıncaya kadar nahiyelerin toprak komitelerinin ve köylü milletvekilleri Sovyetlerinin himayesine bırakılmasını öngören "Toprak Hakkında Dekret'i (kanun hükmünde kararname)" kabul edilmiştir. Bu uygulama ile toprağın mülkiyeti devletin eline geçmiş, devlet elindeki toprakları, ilk olarak yevmiye ile çalışan topraksız ve az topraklı köylülere vermiştir. Toprakların tümü, yer altı servetleri, ormanlar, sular devlet mülkiyetine geçip

halkın malı haline gelmiş ve toprak alıp satmak yasaklanmıştır (Rızayeva 2000: 62).

Kurulan toprak komiteleri; hanların ve beylerin topraklarını köylüler arasında paylaştırmışlardır. Köylülerin kira karşılığında mülkedarlardan aldıkları topraklar köylülere verilmiş ve kira anlaşmaları geçersiz sayılmıştır (Rızayeva 2000: 64).

Beylerin ve ağaların topraklarında zorla çalışmak zorunda bırakılan köylüler, toprakların mülkiyeti kendilerine verilene kadar mücadele etmiş ve kaçak düşmüşlerdir.

Dinî-Ahlaki Nedenler

Hükümet yönetiminde başıboşluğun olması, toplumun ekonomik yönden çöküş yaşaması gibi olguların toplumun ahlakî değerlerini de etkilemesi sonucunu doğurması kaçınılmazdır. Buraya kadar verilen bilgiler ışığında konuya bakıldığında toplumsal tabakalaşma sonucunda kendisini her hakka sahip olarak gören üst makamların zengin olmak için köylülere acımasızca davranmaları, rüşvete başvurmaları, mallarına mal katma hırsıyla haklarından fazlasını almaya çalışmaları toplumdaki ahlâkî çöküşün de göstergeleridir. Bu durum, doğal olarak topraksız kalan insanların geçimlerini temin etmek için hırsızlık vb. gibi yollara başvurmalarına da sebep olabilecek niteliktedir. Siyasî ve ekonomik gelişmelere göre bu ahlâkî sorunların ortaya çıkmasının yanında Çarlık Rusyası'nın toplumun din anlayışına bakışını da bu noktada değerlendirmek gerekmektedir.

Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği dönemde, hükümetin din yönünde uyguladığı tutarlı bir prensip yoktur. Çarlık Rusyası'nın uyguladığı siyaset, değişen Çarlara göre, iyi niyetlilikten aşırı sertliğe kadar gidebilmiştir. 16. ve 18. yüzyılların ilk yarısında Müslümanlara yeni yönetim sistemine uyum sağlamaya çalışan Rus unsurlar gözüyle bakılmıştır. Ancak bu bakış açısının yanında onların hakları hiçbir zaman Hıristiyanlarla bir tutulmamıştır (Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay 1988: 46).

Müslümanlara karşı uygulanan temel politika, İslam dinine uzlaşılmaz bir din gözüyle bakılması, camilerin yıkılıp, din görevlilerinin şehirlerden sürülmesi ve İslamiyet'in bir köylü dini olarak görülmesi şeklinde olmuştur. Bunun yanında, Müslümanların ileri gelenleri Hıristiyanlığı kabul etmek, ekonomik çöküş yaşamak veya otoriteye karşı gelenlerin fizikî olarak eriyip gitmelerinden birini seçmekle karşı karşıya bırakılmışlardır. Bunun dışında 1555 yılından itibaren halk kitleleri din değiştirmeye zorlanmıştır. Bu durum da toplumsal yapı içinde din değiştirenlerden oluşan yeni bir grubun "soylu tüccar" denen ve geniş bir alanda ticaret yapma hakkına sahip olan kişilerin ortaya çıkmasına neden ol-

muştur. Din değiştirmeyi kabul etmeyen ve şehirlerden kovulan din görevlileri ise, köylülerin arasına girip onlarla bütünleşmişlerdir (Bennigsen ve Lemerrier-Quelquejay 1988: 46-47).

İzlenen bu politika sonucunda Çarlık Rusyası'nın Kuzey Kafkasya'da yayılması büyük bir direnişle karşı karşıya kalmıştır. Bu direniş 1783'te İmam Mansur Uşurma'nın kutsal cihadı ile başlamış, 1824-1856 arasındaki Müridizm hareketinin sonuna kadar devam etmiştir. 1877-1878 yıllarındaki Dağıstan ayaklanması ile de tekrar başlamıştır (Bennigsen ve Lemerrier-Quelquejay 1988: 94).

Kaçak Hikâyelerinin Epizotları

Azerbaycan kaçak hikâyeleri, kahramanın ailesinin tanıtımı ile başlamaktadır. Bu tanıtımda, anlatıcıların ilk sırada yer verdikleri unsur, kahramanın ve ailesinin yaşadığı yerin tanıtımıdır. Bu yer, Azerbaycan coğrafyasında yer alan bir köy adıdır.

Hikâyelerde yer kavramından sonra ele alınan unsur, hikâyede geçen olayın gerçekleştiği zamandır. Hikâyelerde geçen olayların en geniş anlamıyla Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'nın işgali altında bulunduğu XVIII. ve XIX. yüzyıllar olduğunu söylemek mümkündür. Bu genel zaman tespitinin yanında, hikâyelerde yer alan bazı olayların geçtiği yılların, anlatıcılar tarafından birebir verildiğini de görmek mümkündür.

Kahramanın ve ailesinin yaşadığı yerin belirtilmesinden sonra hikâyelerde, kahramanın ve aile fertlerinin tanıtımına geçilmektedir. Azerbaycan kaçak hikâyelerinin bu bölümünde, ilk olarak kahramanın aile bireylerinin daha sonra ise kendisinin tanıtımının yapıldığı görülmektedir. Anlatıcılar, kahramanın ailesinin tanıtımına kahramanın babasını tanıtmakla başlamaktadır. Kaçak hikâyelerinde yer alan kahramanların babaları; çiftçilik, çobanlık, hizmetçilik meslekleri ile uğraşan, artık çalışamayacak duruma gelmiş yaşlı kişilerdir. Kahramanların annelerinden hikâyelerde çok fazla bahsedilmemektedir.

Kahraman, hikâyelerde ya tek çocuktur ya da onun çok sayıda kardeşi vardır. Kahramanın tek çocuk olması veya çok çocuklu bir ailenin ferdi olması anlatıcının kendi seçimine bağlı bir unsurdur, ancak kahramanın tek çocuk olması da çok çocuklu bir ailenin bireyi olması da, onun hayatında farklı etkilere sahiptir. Tek çocuk olarak büyüyen kahraman çok gururlu büyümektedir, ailesinin başına gelecek her türlü sorunla mücadele edecek tek kişi odur. Çok sayıda kardeşi olan kahraman ise, ailesinin kalabalık olmasından dolayı, ailenin geçimine katkıda bulunmak için hayat mücadelesine çok küçük yaşta başlamak zorundadır. Bunun yanında kahramanların anne ve babalarını küçük yaşta kay-

bedip kimsesiz kalmaları da hikâyelerde görülebilen bir özelliktir. Kimsesiz kalan kahramanlar, başlarında büyükleri olmadığı için kendi geçimlerini kendileri sağlamak zorunda kalmakta ve hayat mücadelesiyle daha erken yaşlarda tanışarak çalışmak zorundadırlar.

Kahramanın ailesi; fakir, geçim sıkıntısı ve imkânsızlıklar içinde yaşamını sürdüren bir köylü ailesidir. Bu özellikleriyle onun ailesi, anlatıcılar tarafından hikâyelerde adeta aynı şartlar altında yaşayan geniş köylü kitlesinin prototipi mahiyetinde ele alınmaktadır. Bununla birlikte Semed Ağa ve Asdan Ağa gibi köylülerden biraz daha imkânları iyi olan kişilerin de kaçak olabildiğini görmek mümkündür. Bu kişiler de her ne kadar durumları hikâyenin başında iyi olsa da sonradan durumları bozulduğu için kaçaklığa başlamışlardır.

Ailesinin tanıtımından sonra hikâyelerde kahramanın kendisinin tanıtımına geçilmektedir. Buna göre, kaçak hikâyelerinin kahramanları, köyde doğup büyüyen, çocukluğundan beri yoksulluk nedir iyi bilen, küçük yaşlardan itibaren çalışmak zorunda kalan ve haksızlığa uğrayan, haksızlığa tahammülü olmayan, dik başlı, hakarete ve haksızlığa karşı duran kişilerdir. Hikâyelerde kahramanların mücadeleye başlamadan önce on iki ile yirmi beş yaşları arasında olduğu görülmektedir. Bu yaşlar, kahramanın çalışmak ve ailesini geçindirmek için hayata atılabileceği bir olgunluğa eriştiği, hayatın gerçekleri ile yüzleşmek zorunda kaldığı yaşlardır.

Ailesinin geçimi için çalışmak zorunda kalan ve içinde bulunduğu devrin hayat şartlarından memnun kalmayan kahraman, hikâyenin ilerleyen bölümünde çeşitli gerekçelerle devrin gidişatına isyan ederek kaçak düşmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahramanın kaçak düşmesine sebep olan bu gerekçeleri;

- Kahramanın yanında çalıştığı ağadan veya beyden hakkını alamaması,
- Kahramanın yaşadığı köy veya çevredeki bey, ağa ve hükümet adamlarına karşı gelen tavırları dolayısıyla dikkat çekip ortadan kaldırılmak istenmesi,
- Kahramanın akrabalarından birinin bey, ağa veya hükümet adamlarının zalimce hareketlerine maruz kalması,
- Kahramanın kendi malını ve mülkünü korumak isterken ağalar, beyler ve hükümet adamları ile karşı karşıya gelmesi,
- Kahramanın yakınlarının işlediği suçlardan dolayı onlarla birlikte hareket ettiği kabul edilerek hapsedilmek istenmesi,
- Kahramanın ağalar, beyler ve hükümet adamlarına karşı köylüleri kıskırtmasıyla dikkat çekmesi,
- Kahramanın ağaların ve beylerin iftiralalarına maruz kalması,

- Kahramanın öç almak istemesi, şeklinde sıralamak mümkündür.

Kahramanın kaçak düşmesinin nedenleri gibi sonuçları da hikâyelerde anlatılmıştır. Kahramanın kaçak düşmesinin iki sonucu vardır. Bunlardan birincisi evinden ve yurdundan ayrılan kahramanın yeni bir yere yerleşmesi; ikincisi ise kendisine bir grup (çete) oluşturmaktır.

Kahraman, yurdundan kaçak düştükten sonra kendisini koruyabileceği ve güvende hissedeceği bir yer tespit etmeye çalışır. Bu yer; genellikle sarp dağlar, mağaralar, oyuklar ve sık ormanlardır. Bunun dışında, çok nadir olmakla birlikte, kaçakların diğer köylerde veya şehirlerde yaşayan yakınlarının veya tanıdıklarının yanına geçici bir müddet sığınmak amacıyla gittiklerini de hikâyelerde görmek mümkündür.

Kaçak hikâyelerinde kaçak düşen kahraman, kaçak düştükten sonra tek başına mücadele etmemekte, mutlaka kendisine bir grup oluşturarak onlarla birlikte hareket etmektedir. Kahramanın grubunun oluşmasında grup üyelerinin, gruba katılımları farklı şekillerde olabilmektedir. Bu katılım tarzlarından ilki, kahramanla birlikte kaçaklığa başlamaktır. Kaçağın grubunda yer alan kişilerden bazıları, kaçağın akraba, eş veya dostlarıdır. Bu kişiler, kaçakla aynı anda kaçaklık hayatına başlarlar. İkinci katılım şekli, beylerin, hanların ve hükümet adamlarının eziyetlerine dayanamayıp onlarla çatışan kişilerin kendi istekleri ile gelip kahramanın grubuna girmeleridir. Üçüncü katılım şeklinde ise, kahramanın methini ve yiğitliğini duyup da grubuna katmak istediği kişileri grubuna almasıdır. Dördüncü ve son katılım şekli ise, kaçakların yardımını gören veya kaçaklarla mücadele eden ancak yanlış yaptıklarının farkına varan kişilerin kaçakların grubuna katılmalarıdır. Hikâyelerde bu şekilde ferdi katılımların yanında ayrı ayrı faaliyet gösteren kaçak gruplarının belirli dönemlerde birleşerek hareket ettikleri de görülmektedir. Kahramanın kendisinden önce oluşmuş olan bir gruba katılarak, o grubun lideri olması da hikâyelerde söz konusu olabilmektedir.

Kaçak hikâyelerinde geçen kaçak gruplarına katılan kişilerin ortak özellikleri ağa, bey veya hükümet adamlarından yana kendilerinin veya yakınlarının eziyet görmeleri ve devrin gidişatından şikâyetçi olmalarıdır.

Hikâyelerde kahramanın, grubuna herkesi kabul etmediği görülmektedir. Onun grubuna girebilmek için yiğit olmak, fakir fukara halkın hakkını savunmaya ve onlara zarar vermemeye dair ant içmek gerekmektedir. Hikâyelerde, kaçakların gruba kabul edilmeden önce havaya atılan cevizi belirli bir mesafeden vurma, sigara kılıfının içinden kurşun geçirme gibi imtihanlara tabii tutuldukları da görülmektedir. Bunun dışında kahramanın düşmanı olan bey veya ağalardan

birini öldürüp baþını kahramana getirerek gruba kabul edilen kaþaklar da vardır.

Kaþak düşüp yerini sağlamlaştıran ve grubunu kuran kahraman, mücadelelere atılmaya başlar. Kaþaklar, hikâyelerde köylülere zarar veren herkesle mücadeleye girerler. Onların en çok mücadele ettikleri kişiler hükümet temsilcisi olan valiler, hanlar, polis komutanları, mahalli polis amirleri, ağalar, beyler, halkı soyan hırsızlar, köylülerin dinî duygularını istismar eden hocalar, dervişler, seyitler, mersiyehan ve mollalardır.

Kaþak hikâyeleri, halk uğruna çeşitli mücadelelere giren kahramanın yurdu-na geri dönmesi veya ölümü ile son bulmaktadır. Bunun yanında hikâyenin sonunun açık uçlu bırakıldığı ve kahramanın mücadelelerinin noktalanmadığı izlenimini veren hikâyeler de mevcuttur.

Kaþak hikâyelerinin çoğu, kahramanın geri dönmesi sonu ile bitmektedir, kahramanın öldürülmesi sonu ile noktalanmış hikâye sayısı daha azdır.

Kahramanın geri dönmesi, genellikle kahramanın karşı çıktığı yönetim sisteminin değişmesi, yönetim şeklinin köylülerin de söz hakkına sahip olacağı bir hal alması, yeni hükümetin kurulması, halkın rahata ve huzura kavuşacağı günlerin gelmesi sonucuyla biten hikâyelerde görülür. Bu şekilde biten hikâyelerin halkın eğlenip oynadığı bir meclisle son bulması da dikkati çekmektedir.

Sonu kahramanın ölümü ile biten hikâyelerde kahraman ölse bile hikâye tam olarak bitmemektedir. Bu hikâyelerde her ne kadar kahraman ölmüş olsa da kahramanın yakınlarının onun mücadelesini devam ettirmek adına ant içtikleri ve mücadelelere devam etme kararı ile dağa çıktıkları görülmektedir. Kahramanın ölümünden sonra onun mücadelelerini sürdürecektir kişilerin başında kahramanın eşi ve oğlu gelmektedir.

Bütün bu tespitler çerçevesinde, kaþak hikâyelerinin yapısını aşağıdaki gibi çıkarmak mümkündür:

1. Kahramanın ve Ailesinin Tanıtımı

- 1.1. Yer

- 1.2. Zaman

- 1.3. Anne, Baba ve Kardeřler

- 1.4. Kahraman

- 1.4.1. Kahramanın Doğumu

- 1.4.2. Kahramanın Eđitimi

- 1.4.3. Kahramanın Diğer Özellikleri

2. Kahramanın Kaþak Düşmesi

- 2.1. Nedenleri

2.2. Sonuçları

2.2.2. Bir Yere Yerleşmesi

2.2.2. Bir Grup (Çete) Oluşturması

3. Kahramanın Mücadeleleri

3.1. Kahramanın Hükümet Askerleri ile Mücadelesi

3.2. Kahramanın Beylerle Mücadelesi

3.3. Kahramanın Polis Komutanları ile Mücadelesi

3.4. Kahramanın Casuslarla Mücadelesi

3.5. Kahramanın Hırsızlarla Mücadelesi

3.6. Kahramanın Tacirlerle Mücadelesi

4. Kahramanın Sonu

4.1. Kahramanın Geri Dönmesi

4.2. Kahramanın Öldürülmesi

Kaçak Hikâyelerinde Motifler:

Kaçak hikâyelerinde yer alan motifleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- A) Hayvanlarla İlgili Motifler
- B) Olağanüstü Varlıklarla İlgili Motifler
- C) İmtihanlarla İlgili Motifler
- D) Hamile Kalma ve Doğumla İlgili Motifler
- E) Sayılarla İlgili Motifler
- F) Sembollerle İlgili Motifler

A) Hayvanlarla İlgili Motifler (B401; F890.4):

Kaçak hikâyelerinde hayvanlarla ilgili motifler içinde sadece kahramanların atı ile ilgili motiflere yer verildiği görülmektedir.

Kaçak hikâyelerinde at iki motif grubu içinde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi “B401.Yardımcı At” diğeri ise “F890.4. Olağanüstü At”tır. B.401. Yardımcı at motifine kaçak hikâyelerinden Hacı Tağı, Molla Nur, Kaçak Nebi ve Kaçak Kerem hikâyelerinde; F890.4. Olağanüstü At motifine ise Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün ve Molla Nur hikâyelerinde rastlanmaktadır.

Kaçak hikâyelerinde kahramanların düşmanlarından kaçmaları, geniş arazilerde ulaşımını sağlamaları için ata ihtiyaçları vardır. Bu yüzden kahramanların en büyük destekçileri atlarıdır. Bunun yanında, kaçakların atlarının mücade-

lelerde kaçakları kurtarma, tehlikelerden önceden kaçakları haberdar etme gibi vasıfları da vardır.

B) Olağanüstü Varlıklarla İlgili Motifler (F575; F575.1; F1068)

Kaçak hikâyelerinde olağanüstü nitelikler taşıyan motifler “F575. Harkulade Güzellik”, “F575.1. Harkulade Güzellikte Kadın” ve “F1068. Realist Rüya” motifleridir.

Bu motiflerden “F575. Harkulade Güzellik” motifi, kaçak hikâyelerinden Kaçak Nebi hikâyesinde, “F575.1. Harkulade Güzellikte Kadın” motifi Molla Nur hikâyesinde, “F1068. Realist Rüya” motifi ise Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün, Kaçak Nebi ve Kaçak Süleyman hikâyelerinde yer almaktadır.

Kaçak hikâyelerinde görülen rüyaların kahramanların başına gelen veya gelecek olan tehlikelerin habercisi niteliğini taşıyan rüyalar olduğu görülmektedir. Tanrıverdi hikâyesinde Tanrıverdi, askerler tarafından kuşatıldığını, Hacı Tağı hikâyesinde Hacı Tağı amcası ile gideceği yerde başına gelecekleri, Garay Söyün eşi Yahşi'nin başına gelenleri, Kaçak Nebi hikâyesinde Hecer Kaçak Nebi'nin içinde bulunduğu durumu, Kaçak Süleyman hikâyesinde Misir Han başına gelecekleri, gördükleri rüyalar sonucunda öğrenirler.

C) İmtihanlarla İlgili Motifler (H80, H300-499, H1109.13, H1540, H1563)

Kaçak hikâyelerinde imtihanla ilgili olarak “H80. İşaretle Tanıma”, “H300-499. Evlenme İmtihanları”, “H1109.13. Padişahın Pehlivanının Güreşte Yıkılması”, “H1540. Yarışma”, “H1563. Hüner İmtihanları” motifleri yer almaktadır.

Bu motiflerden “H.80. İşaretle Tanıma” ve “H1109.13. Padişahın Pehlivanının Güreşte Yıkılması” motiflerine, Kaçak Kerem; “H300-499. Evlenme İmtihanları” motifine Kaçak Nebi; “H1540. Yarışma” motifine Hacı Tağı ve Kaçak Nebi; “H1563. Hüner İmtihanları” motifine ise Kaçak Nebi ve Kaçak Kerem hikâyelerinde yer verilmiştir.

Azerbaycan kaçak hikâyelerinde imtihanla ilgili motiflerin iki tür olgusu üzerinde ele alındığı görülmektedir. Bunlardan birincisi hikâyelerde az da olsa yer alan aşk ile ilgili, diğeri ise kahramanlıkla ilgili hüner göstermedir. Aşkla ilgili olan hünerlerin sergilenmesi Kaçak Nebi hikâyesinde görülür. Kaçak Nebi hikâyesinde Hecer, kendisi ile evlenecek olan gencin seçimi için imtihan motifini kullanmaktadır. Kahramanlıkla ilgili hüner gösterme imtihanlarına hikâyelerde, kaçakların üstün niteliklerini vurgulamak, kaçakların düşman bildikleri gruplardan daha ileri görüşlü, kabiliyetli ve güçlü olduklarını ortaya koymak için başvurulmuştur.

D) Hamile Kalma ve Doğum ile İlgili Motifler (T511.1.1, T596)

Kaçak hikâyelerinde hamile kalma ve doğum ile ilgili iki motife yer verilmiştir. Bu motiflerden birincisi “T511.1.1. Elma Yiyerek Hamile Kalma”, ikincisi ise “T596. Çocuğa Ad Koyma” motifidir. Kaçak hikâyelerinde “T511.1.1. Elma Yiyerek Hamile Kalma” motifi sadece Molla Nur hikâyesinde yer almaktadır. “T596. Çocuğa Ad Koyma” motifinin yer aldığı hikâyeler ise Molla Nur ve Kaçak Nebi hikâyeleridir.

Molla Nur hikâyesinde Mahmud Bey’in uzun yıllar boyunca çocuğu olmaz, bir gün evine gelen bir derviş, Mahmud Bey’e bir elma verir ve elmanın kırmızı tarafını kendisinin yemesini, ak tarafını ise karısına yedirmesini söyler. Mahmud Bey, dervişin söylediklerini unutarak ak kısmı kendisi yer, kırmızı kısmı ise karısına yedirir. Bunun üzerine onun bir kızı olur. Kızının güzelliğini görenler ona Aysoltan adını verirler.

Kaçak Nebi hikâyesinin de sadece H.G. varyantında Nebi’ye ad konması için bir tören yapılır ve törende Nebi’ye Aşot Kirve ad verir.

E) Sayılarla İlgili Motifler (Z71.1, Z71.5, Z71.6, Z71.12)

Azerbaycan kaçak hikâyelerinde en çok kullanılan motif grubu, sayılarla ilgili motiflerdir. Bu grup içinde hikâyelerde “Z71.1. Formulistik Sayı 3 ve Katları”, “Z71.5. Formulistik Sayı 7 ve katları”, Z71.6. Formulistik Sayı 9 ve Katları” ve “Z71.12. Formulistik Sayı 40” motifleri yer almaktadır.

Bu motif gruplarından “Z71.1. Formulistik Sayı 3 ve Katları” Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Kaçak Süleyman, Gandal Nağı, Molla Nur ve Kaçak Yusuf hikâyelerinde, “Z71.5. Formulistik Sayı 7 ve Katları” Hacı Tağı, Kaçak Nebi ve Kaçak Kerem hikâyelerinde, “Z71.6. Formulistik Sayı 9 ve Katları” Kaçak Nebi ve Kaçak Kerem hikâyelerinde, “Z71.12. Formulistik Sayı 40” motifi ise Kaçak Nebi hikâyesinde yer almaktadır.

Bu motiflerden 3, 7 ve 9 daha çok bir nesnenin adedini veya belirli bir mesafeyi ifade etmek için kullanılmıştır. 3, 7 ve 40 sayıları ölümle ilgili olarak hikâyelerde yer almıştır. Bu kullanım, ölen kişinin ardından 3, 7 veya 40 gün yas tutulması şeklinde inançlarla bağlantılı olarak gelişen bir kullanımdır. Bunun yanında ölüm unsuru gibi mutluluk unsuru olarak evlilikle ilgili de bu sayıların kullanıldığını görmek mümkündür.

F) Sembollerle İlgili Motifler (Z100-Z199)

Kaçak hikâyelerinde sembollerle ilgili “Z100. Sembolizm” ve “Z140. Sembolik Renkler” motifleri kullanılmıştır.

Bu motiflerden “Z.100. Sembolizm” ile ilgili motifler Kaçak Nebi ve Kaçak Yusuf hikâyelerinde; “Z.140. Sembolik Renkler” ile ilgili motifler ise Garay Söyün, Kaçak Nebi ve Kaçak Yusuf hikâyelerinde yer almaktadır.

Hikâyelerde “Z.100. Sembolizm” grubuna ait motiflerin Kaçak Nebi hikâyesinde “kanlı gömlek”, “beyaz mendil” ve Kaçak Yusuf hikâyesinde “eline tuz ve ekmek almak” şekilleri görülmektedir. Kaçak Nebi hikâyesinde Bahar’a eşi Balakışi’nin öldüğünü bildirmek için Balakışi’nin kana bulanmış gömleği getirilir. Beyaz mendil, barışın, ateşkesin simgesi olarak bilinen bir semboldür. Ele tuz ve ekmek almak da toplumsal inançlardan ileri gelen bir motiftir.

“Z.140. Sembolik Renkler” motifi içinde ise “kara” renkle ilgili hikâyelerde geçen motifler vardır. Kara renk, Türk halk kültüründe kötü olaylarla yasın temsilcisi olarak bilinmektedir. Kaçak hikâyelerinde de bu motif, ölüm ve kötülük unsurları ile birlikte kullanılmış bir motiftir.

Kaçak Hikâyelerinde Tipler

Kaçak hikâyelerine bakıldığında Azerbaycan’da 18. ve 19. yüzyılda yaşanan ekonomik, dinî, siyasî ve sosyal olayların, hikâyelerin kahramanı olan tipleri yarattığını görmek mümkündür. Hikâyelerin kahramanları gerçek hayatta yaşamış, bu olayların içinde yer almış kişilerdir. Kaçaklar, Çar, güvenlik güçleri vb. o dönemde yaşamış ve içlerinde buldukları yaşam tarzı açısından birbirleriyle mücadele etmiş kişilerdir. Gerçek hayattaki bu kişiler anlatıcıların muhayyilesinde şekillendikten sonra kaçak hikâyelerinin kahramanı haline dönüştürülmüştür.

Azerbaycan kaçak hikâyelerinde yer alan tipler şunlardır:

- A) Kaçaklar
- B) Kaçakların Mücadele Ettikleri Tipler
- C) Kaçaklara Yardımcı Olan Tipler
- D) Kaçaklara Hainlik Eden Tipler
- E) Kaçakların Akrabası Olan Tipler
- F) Kaçakların Yardımcı Olduğu Tipler (Köylüler)

Kaçak Hikâyelerinin Şiirleri

Kaçak hikâyeleri; nazım nesir karışık olarak yaratılan hikâyelerdir. Bu hikâyelerin nesir kısmı dinleyiciye olayı tahkiye eden, nazım kısmı ise hikâye kahramanlarının duygularını dile getiren bölümlerdir.

Hikâyelerde koşma, geraylı, muhammes, divanî ve bayatı nazım şekillerinde şiirler okunmuştur.

Kaçak hikâyelerinde “kahramanın ve ailesinin tanıtımı”, “kahramanın kaçak düşmesi”, “kahramanın mücadeleleri” ve “kahramanın sonu” epizotlarından en çok kahramanın mücadeleleri epizotuna bağlı olarak şiirler okunduğunu; “kahramanın” sonu epizotunun ise az sayıda da olsa şiirsiz bırakılmayan bir epizot olduğunu görmek mümkündür. Bunun yanında; “kahramanın ve ailesinin tanıtımı” ve “kahramanın kaçak düşmesi” epizotlarına bağlı olarak şiir söylenip söylenmemesi âşıkların kendisine kalmış ve kimi hikâyelerde bu epizotlarda şiirler söylenmiş kimi hikâyelerde ise söylenmemiştir. Hiçbir epizota bağlı olmayarak hikâyelerin sonunda şiirlerin sıralanıp verildiği Kaçak Nebi’nin İğdir Varyantı gibi hikâyeler ya da Kaçak Kerem’in Keremhan Sertib varyantı gibi tüm epizotlara bağlı olan tek şiirin okunduğu hikâyeler de vardır.

Hikâyelerde âşıkların şiirlerini bazı vesilelerle söylediği ya da kahramanlara söylediğini görmek mümkündür. Âşıkların kahramanları karşı karşıya getirmek, hikâyede düğün ve meclisler yaratmak, kahramanı tanımayan tipleri hikâyelere sokup onlara kahramanların vasıflarını sordurmak gibi vesilelerle ya da şiirin doğal akışı içinde mücadele esnasında, kahramanın uygulandığı anda şiirleri okuduğunu veya kahramanlara okuttuğunu görüyoruz.

Hikâyelerde yer alan şiirler 3, 4, 5 vb. kaç kıtadan oluşuyorsa bir bütün şeklinde, her kıtanın veya bazı kıtaların aralarına nesir parçaları sokularak ya da karşılıklı atışmalar şeklinde okunmuştur.

Birden çok versiyonu veya varyantı olan hikâyelerde; yazıya aktaranların kendi eklemeleri, hikâyenin toplandığı âşığın şiirlere kendisinin kattıkları ve hikâyelerin yazıya geçirilene kadar unutulmuş olması gibi nedenlerle şiir bölümlerinin de değişimlere uğradıkları görülmektedir. Bununla birlikte Kaçak Nebi hikâyesinin varyantlarında görüldüğü gibi bir varyantta başka bir şiirin parçası olan mısra veya kıta, diğer bir varyantta başka bir şiirin parçası olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Şiirlerin hepsinde hece vezni kullanılmıştır. Hece vezninin şiirin nazım şekline göre 7’li, 8’li, 11’li, 15’li ve 16’lı kalıpları tercih edilmiştir. Âşıkların şiirlerdeki hece sayısını yakalamaya çaba gösterdikleri görülmektedir. Hece sayısının eksik geldiği yerlerde âşıklar, “ay, o, ey, ha” gibi ünlemlerden yararlanarak mısradaki hece sayısını artırmakta; hecelerinin sayısının fazla geldiğinde ise uygun olan kelimelerden birinde bir sesli harf düşürülerek telaffuz edilmekte ve böylece sayılar eşitlenmektedir. Ses eksilmesi, daha çok bilinen ve herkes tarafından anlamı anlaşılacak kelimelerde yapılmaktadır. Kaçakların adları bunun için uygunsuzsa öncelikle tercih edilmektedir. Örneğin Hacı Tağı yerine Hac Tağı denmektedir.

Hikâyelerde tam ve zengin kafiye başta olmak üzere hemen hemen tüm kafiye çeşitlerinden yararlanılmıştır. Hikâyelerdeki şiirlerin kıtaları ya redifle ya da nakaratla birbirlerine bağlanmıştır. Redif veya nakarat unsurunun yer almadığı şiir sayısı çok azdır. Bu şiirler, tek kıtadan oluşan bayatılardır.

Şiirlerin; hikâyenin kahramanları ya da âşıklar tarafından okundukları görülmektedir. Hikâyelerde okunan şiir şekilleri de hikâyede onu okuyan kişilere göre ayrılmış gibidir. Hikâyelerde koşma ve geraylı şiir şekillerini âşıklar, kadın ve erkek kahramanların tamamı; bayatıları sadece kadın kahramanlar; divanî ve muhammesleri ise sadece âşıklar okumaktadırlar.

Hikâyelerde geçen kaçakların çoğunluğunun erkek olması dolayısıyla şiirlerin çoğunluğu erkek kahramanlar tarafından okunmaktadır. Bununla birlikte hikâyelerde kadın kahramanların da ölüm karşısında ağıt yakarken, aile fertlerinin sorunları ile ilgilenirken, içinde buldukları sıkıntılı durumu dile getirirken hikâyede geçen erkek kahramanlara bildirmek istediklerini bildirirken şiirler okuduklarını görmekteyiz. Savat Hanım'ın kocası Mehemmedhesen'in yakalandığını Nebî'ye söylemesi, Ceyran Hanım'ın Hecer'in Gorus Hapishanesi'ne atıldığını Nebî'ye bildirmesi, Kaçak Yusuf'un annesinin oğlunun derdini anlamaya çalışması, bu durumun hikâyelerdeki örneklerini teşkil etmektedir. Kaçak Nebi ve Kaçak Süleyman hikâyeleri, kadın kahramanların en çok şiir okudukları hikâyelerdir.

Kaçak hikâyelerindeki şiirlerin belirli bir amaç doğrultusunda okunduğu da görülmektedir. Bu amaçlar; "kahramanın tanıtımını yapmak", "sefere çıkma isteğini dile getirmek", "öç alma isteğini dile getirmek", "kaçaklara yapmaları gerekenleri bildirmek", "kaçakları uyararak", "küçümsemek", "haber vermek", "tehdit etmek", "duygularını dile getirmek", "yardım istemek", "bilgi vermek", "mücadele övgüsü yapmak", "kahramanın atını tanıtmak", "hikâyeyi özetleyip sonlandırmak", "istekte bulunmak", "meydan okumak", "hesap sormak", "ikna etmek", "bir şeyin söylendiği gibi olduğunu iddia etmek", "korkutmak", "teselli vermek", "dönemden şikâyet etmek", "felekten şikâyet etmek", "vatan hasretini dile getirmek", "kahramanı övmek", "cesaret vermek", "emir vermek", "öğüt vermek", "başından geçenleri anlatmak" ve "haber almak"tır.

Hikâyelerde geçen şiirler, belirli bir ezgi ile okunurlar. Hikâyelerde okunan şiirlerin tümünün saz havaları hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak hikâyelerden Kaçak Kerem hikâyesinin "Keremhan Sertib" varyantında varyantı yazıya geçiren kişi hikâyede okunan kıtaların üzerine "İrevan Muhammesi", "Muhammes Güzellemesi" ve "Garabağ Gaytarması" gibi havaların isimlerini yazmıştır. Samed Ağa hikâyesinde Âşık Şenlik'in şiirlerinden birini, "Köroğlu'nun Mısri" diğerini ise "Köroğlu Bozuğu" havasında okuduğu belirtilmektedir.

Kaçak hikâyelerinde geçen şiirlerle ilgili değerlendirilmesi gereken bir diğer nokta da âşıkların şiirlerde mahlaslarını kullanmalarındır. Kaçak hikâyelerinde hikâyesini bitirip, sonunda bir “muhammes” veya “divani” ile kahramanın başından geçen olayları anlatan, kahramanın bahtının güzel olmasını dileyen âşıklar, şiirlerinin son mısraında kendi adlarına yer verirler.

Kaçak Hikâyelerinin Yaratıcısı ve Anlatıcısı Olan Âşıklar

Azerbaycan kaçak hikâyelerinden Semed Ağa hikâyesini Çıldırlı Âşık Şenlik, Tanrıverdi hikâyesini Âşık Hüseyin Bozalganlı, Hacı Tağı hikâyesini Eynallı Eşref, Garay Söyün hikâyesini Âşık Avıl, Molla Nur hikâyesini Haltanlı Tağı, Kaçak Nebi hikâyesinin varyantlarından birini Âşık Mevlüt İhsani, Kaçak Kerem hikâyesinin Kaçak Kerem varyantını Gemli Hüseyin, Keremhan Sertib varyantını ise Zerzebilli Âşık Mehemed; Kaçak Süleyman hikâyesini Murad Niyazlı, Gandal Nağı hikâyesini Heyyat Mirze, Kaçak Yusuf hikâyesini Âşık İsgender Ağbabalı yaratmış ve anlatmışlardır.

Kaçak hikâyelerinin yaratıcısı olan âşıklar, aynı zamanda o hikâyeleri anlatarak hem yaratıcı hem de anlatıcı olmuşlardır. Azerbaycan’da kaçak hikâyelerinin anlatıcısı olan âşıklar ise Âşık Ekber Ceferov, Bozalganlı Çopur Elesger, Gazahlı Âşık Mehemed, Âşık Edalet Nesibov, Âşık Hüseyin Halaoglu, Âşık Gedir, Âşık Mehemed Rzayev, Âşık Nesib, Âşık Sefter ve Âşık Eli’dir.

Sonuç

Azerbaycan kaçak hikâyeleri Azerbaycan’ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği dönemlerde yaşanan siyasal, sosyal, ekonomik, dinî ve ahlakî nedenlerle ortaya çıkmış, kendine özgü yapısı, motifleri, tipleri, şiirleri olan nazım ve nesir karışık olarak yaratılmış halk hikâyeleridir.

KAYNAKÇA

- 📖 Ağbaba, Avtandil, ve Nizami Memmedcanlı. *Ağbaba Folklorundan Nümuneler*. Bakü: Yazıçı, 1994.
- 📖 Ahundov, Ehliman. *Azerbaycan Dastanları 5 Cilt*. Bakü: Elm, 1972.
- 📖 Ahundov, Ehliman. *Gaçag Nebi*. Bakü: Azerbaycan Devlet, 1961.
- 📖 Bennigsen, Alexandre, ve Chantal Lemercier-Quelquejey. *Sufi ve Komiser, Rusya’da İslam Tarikatları*. Çev. Osman Türer. Ankara: Akçağ, 1988.
- 📖 Eliyarlı, Süleyman. *Azerbaycan Tarihi (Uzak Geçmişten 1870ci İllere Geder)*. Bakü: Azerbaycan, 1996.

- 📖 Gasimov, Hesen. *Gaçağ Nebi*. Bakü: Azerbaycan Uşak ve Gençler Edebiyatı, 1960.
- 📖 Gömeç, Sadettin. *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Konya: Kömen, 1997.
- 📖 Guliyev, Rasim. *Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı İşgali ve İzlediği Siyaset (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2002.
- 📖 Hasanova, L. L. *1870 İslahatından Sonraki Dönemde Azerbaycan'da Toprak Kira Münasebetleri*. Bakü: Bakü Devlet Üniversitesi, 1985.
- 📖 Makas, Zeynelabdin. "Gaçağ Nebi'nin Türkiye Varyantı". Azerbaycan Türkçesine Aktaran: Hüseyin Sadıgov. *Edebiyat ve İncenanat 30* (1990).
- 📖 Memmedli, Elhan Özel Arşivi.
- 📖 Mirze, Ağalar. *Şirvan'a Bine Gellem*. Bakü: Borçalı, 2004.
- 📖 Nebiyev, Azad. *Gaçağ Nebi*. Bakü: Turan, 2001.
- 📖 Öcal, Turgut. *İğdir Folkloru ve Etnoğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi). Erzurum 1970.
- 📖 Rızayeva, Vefa. *XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'da Toprak Mülkiyeti*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2000.
- 📖 Rüstemezade, Rüstem. *Âşık Revayetleri*. Bakü: Gençlik, 1988.
- 📖 Rüstemezade, Rüstem. *El Gehremanları Halg Edebiyatında*. Bakü: Gençlik, 1984.
- 📖 Rüstemezade, Rüstem. *Koroglu Neveleri*. Gence: Elesgeroğlu, 2006.
- 📖 Rüstemezade, Rüstem. *Yeddi Dastan*. Bakü: Azernesr, 1989.
- 📖 Saray, Mehmet. *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil, 1993.
- 📖 Semimi, Tacir, ve Âşık İsgender Ağbabalı. *Ayırıldılar Ağbaba'dan*, I. Kitap. Bakü: Ozan, 1998.
- 📖 Şimşek, Esmâ. *Kaçak Nebi Hikâyesi Üzerinde Bir Çalışma*. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi), Erzurum 1986.
- 📖 Tahirov, E. H. *Gaçağ Nebi*. Bakü: Azerbaycan Sovet Yazıcılar İttifakı, 1938.
- 📖 Yazar, Sevtaþ. *Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri (İnceleme-Metin)*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2008.